महाकाव्यम्

महाकाव्यानां विकासः

संस्कृतकाव्यस्योदयो यद्यपि प्रशान्तपावने तपोवनेऽजायत, तथापि तस्य विकासो राज्ञां प्रासादेष्वभूदिति कथनं सत्यादपेतम्। कालिदासो विक्रमादित्यमन्तरा दुराप एवास्थास्यत्। हर्षवर्धनं विना बाणस्य सम्भवो नासीत्। कविसमादरो राजभिः क्रियमाण एव तानुत्तमकाव्यनिर्माणाय प्रैरयत्। राजानो हि कवीनाद्रियन्त। राज्ञामाश्रये कवित्वं प्रस्फुटति स्म। राज्ञामेव रङ्गशालासु तेषां कृतयोऽभ्यनीयन्त। राज्ञामाश्रयमवाप्यैव संस्कृतकाव्यं सर्वांशितो विकासमभजत।

संस्कृतकाव्यानि पुराणं रामायणं भारतं च बीजभावेनाश्रयन्ति। यद्यपि वेदेषु वर्णनपराणां मन्त्राणामुपलब्धिरिति तदपि परोक्षभावेन काव्यबीजत्वं भजते परन्तु रामायणादीनि तु प्रत्यक्षभावेनैव काव्यस्य बीजानि वक्तुं शक्यन्ते।

वेदेषु वर्णितानां कथानामाधारेण यद्यपि लौकिककाव्यप्रणयनं प्रायो नाजायत, तथापि कालिदासो विक्रमोर्वशीये वेदवर्णितामेवोर्वशीपुरूरवसोः स्नेहकथां संदृब्धवान्।

राज्ञामाश्रयेषु स्थिता अपि संस्कृतभाषाकवयः केवलं तेषामेव वर्णनानि प्रस्तुतवन्त इति यदाधुनिका आलोचका आक्षिपन्ति तदसारमेव, यतो मेघदूते कालिदासः साधारणभृत्यस्य यक्षस्यैव प्रणयकथाममरतामनयत्, दरिद्रचारुदत्ते भासोऽपि तथैव दरिद्राश्रयकथामुपस्थापितवान्, शूद्रकोऽपि मृच्छकटिके तथैव दरिद्रवृत्तमुपस्थापितवान्।

संस्कृतभाषाकाव्यानां विकासस्यालोचनायां प्रक्रान्तायामिदं न विस्मर्त्तव्यं यदत्र साहित्ये प्रथमं रसं बन्धुमध्यवसायः प्रवर्त्तते स्म। वाल्मीकिना हि काव्यानामादिकाव्ये स्वरामायणे करुणरसस्य या धारा प्रवाहिता सा सततं स्यन्दमाना एव स्थास्यति। वर्णनप्रवृत्तावनुदिनमुपचीयमानायामपि कालिदासप्रभृतयो महाकवयो रसबन्धायैव व्याप्रियमाणाः प्राप्यन्ते।

अनन्तरकालोत्पन्नाः पुनः कवयो रससापेक्षाः सन्तोऽपि ज्ञानगरिमाणमुपदर्शयितुं कवितामरचयन्, तादृशानां कवीनां मध्ये श्रीहर्षः प्रधानम्। यद्यपि हर्षस्य काव्ये ज्ञानगरिमाऽन्तर्लीनः प्रतिभाति, तथापि रसपेशलता सर्वत्र प्राप्यत एव।

कतिपये पाश्चात्त्यविद्वांसः संस्कृतकाव्यानां मूलं प्राकृतकाव्यमाहुः, तदनुचितम्, नहि संस्कृतकाव्यानि प्राकृतमूलानि, प्राकृतकाव्यानां तावत्प्राची-

Scanned with CamScanner

नानामश्रवणात्। नाप्यनुवादरूपत्वे संस्कृतकाव्यस्रोतसि एतावती प्रवा[illegible] समागन्तुमशक्ष्यत।

संस्कृतकाव्यधाराया रामायणादिहिमवत्प्रसूतत्वेऽपि प्रथमे काव्यप्र[illegible] कतम इति चिन्तायां श्रूयमाणनामधेयाः पाणिनिवररुचिप्रभृतयो यानि काव्या[illegible] रचितवन्तस्त एव ग्रन्थास्तथेति प्रतिपत्तुं शक्यन्ते।

यद्यपि आलोचका वैयाकरणस्य पाणिनेः काव्यप्रणेतृत्वं प्रति सन्दिह[illegible] तथापि भूयांसो विद्वांसो वैयाकरणप्रवरं पाणिनिमेव काव्यप्रणेतारमा[illegible] राजशेखरोऽप्यत्रार्थे कृतसाक्ष्यः प्रतीयते—

नमः पाणिनये तस्मै येन रुद्रप्रसादतः।
आदौ व्याकरणं प्रोक्तमनु जाम्बवतीजयम्॥'

वररुचेः काव्यं यद्यपि नोपलभ्यते तथापि पतञ्जलिप्रामाण्येन भ्राज[illegible] श्लोकरचयितृत्वं वररुचेः प्रमाण्यते।

पाणिनेः जाम्बवतीजयम्

पाणिनेः परवर्त्तिनो विद्वांसः पाणिनेः कृते 'दाक्षीपुत्र' 'शालातुरीय' [illegible] विशेषणे प्रयुक्तवन्तः। शालातुरशब्दस्य स्थानवाचकता। जेनरल कनिङ्[illegible] महोदयः शालातुरस्य वर्त्तमानं नाम 'लाहुर' इत्यातिष्ठते। 'लाहुर' नाम[illegible] ग्रामः पेशावरस्य समीपे विद्यते। उत्तरभारतस्य भौगोलिकज्ञानं यदष्टाध्या[illegible] प्रकाशितं पाणिनिना तेनापि तस्योत्तरभारतवर्त्तित्वं प्रमाणीक्रियते।

तक्षशिलानामके प्रसिद्धे विश्वविद्यालये पाणिनिना विद्याभ्यासः कृ[illegible] पाटलिपुत्रेऽपि वर्षनामकाद्विदुषस्तस्य विद्याध्ययनं प्रथते—

'अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः।
वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः॥'

भट्टसोमेश्वरराजशेखरौ विषयेऽत्र साक्षिणौ भवतः। आदौ मन्दमति[illegible] पाणिनिस्तपःप्रभावात् प्रतिभाप्रकर्षमापत्।

कतिपये पाश्चात्यलेखकाः चतुर्थं ई० पू० पाणिनिकालमाहुः। डा० गो[illegible] स्टकर डा० भाण्डारकरमहोदयौ तु पाणिनेर्बुद्धतः पूर्ववर्त्तित्वमातिष्ठ[illegible] अन्ततः सप्तम ई० पू० समुत्पन्नतामाहुः।

पातालविजयं जाम्बवतीजयं जाम्बवतीकल्याणं वेति समानार्थं पा[illegible] काव्यानाम्।

पाणिनेः कवित्वं सरसं सरलं च। दृश्यताम्—

'गतेऽर्धरात्रे परिमन्दमन्दं गर्जन्ति यत्प्रावृषि कालमेघाः।
अपश्यतो वत्समिवेन्दुबिम्बं तच्छर्वरी गौरिव हुङ्करोति॥'

'उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम् ॥'

'विलोक्य सङ्गमे रागं पश्चिमाया विवस्वतः ।
कृतं कृष्णं मुखं प्राच्या नहि नार्यो विनेर्ष्यया ॥'

'अथाससादास्तमनिन्द्यतेजा जनस्य दूरोज्झितमृत्युभीतेः ।
उत्पत्तिमद्वस्तु तथा विनाश्यं यथाऽहमित्येवमिवोपदेष्टुम् ॥'

'शरदि रविरश्मितप्ता बिभ्राणाः शोषमतिशयग्लपिताः ।
ज्वरिता इव लक्ष्यन्ते लङ्घनयोग्या महासरितः ॥'

'निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।
धारानिपातैः सह किन्नु वान्तश्चन्द्रोऽयमित्यार्त्ततरं ररास ॥'

'ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् ।
विनोदयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥'

तदयं महावैयाकरणः काव्यनिर्माणेऽपि प्रथमपथप्रदर्शकत्वं गत इति बोध्यम् ।

वत्सभट्टिस्तु कालिदासात्परवर्त्तितया मत इति पाणिनेः परिवर्त्तिषु कविषु कालिदास एव प्रसिद्धः कविः ।

यद्यपि सुभाषितावली शार्ङ्गधरपद्धतौ सदुक्तिकर्णामृते च वररुचेः पद्यानि प्राप्यन्ते, किन्तु पतञ्जलिनाऽपि वररुचेः पद्यानि स्मर्यन्ते स्म, यतोऽसौ वाररुचं काव्यमित्युदाजहार । तत्र वार्त्तिककार एवायं कविर्वररुचिरिति बहूनामास्था । वररुचेः काव्यस्य नाम 'कण्ठाभरणम्' इत्यासीत् । यथोक्तं राजशेखरेण—

यथार्थता कथं नाम्नि मा भूद्वररुचेरिह ।
व्यधत्त कण्ठाभरणं यः सदारोहणप्रियः ॥'

वररुचिः पाटलिपुत्रस्थस्य नन्दस्य महामन्त्री चतुर्थ ई० पू० समुद्भूतश्चाभवदिति भाण्डारकरमहोदयोऽभिप्रैति । तदेवं संस्कृतकविताधाराऽविच्छिन्नप्रवाहाऽवर्त्तत ।